

**QARAQALPAQ JAÑILTPASHLARINDA ANAFORA HÁM
EPIFORALARDIŇ QOLLANILIW ÓZGESHELIKLERI**

G.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti,

Rawshan Xojaniyazova – Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, 1-kurs magistrantı

***Annotaciya:** Jañiltpashlar qaraqalpaq awızeki ádebiyatında óz ornına iye belgili bir uyqasqa qurılǵan kórkem sóz forması. Milliy folklorımız ázelden qurǵaq sózdi xoshlamaǵan. Hárbir sózge tereń máni berip, onı ilajı barınsha uyqasqa túsirip otırǵan. Naqıl-maqal jumbaqlarǵa shekem belgili dárejede uyqas saqlanǵan. Solar qatarı jañiltpashlarda da bunday elementlerdiń bolıwı onı hám ádebiyattanıw, hám til ilimi jaǵınan teńdey izertlew kerek degen pikirlerdi payda etedi. Sol tiykarda dástan tiliniń fonetikalıq ózgesheliklerine itibar qarata otırıp, ondaǵı anafora hám epiforalardıń jumsalıw ózgesheliklerin alıp qaradıq.*

***Tayanısh sózler:** lingvofolkloristika, jañiltpashlar, anafora, epifora, folklorlıq dóretpeler.*

Qaraqalpaq folklorında ayrıqsha bir orındı iyelewshi, balalar tárbiyasında oǵada keń qollanıwshı tiykarǵı dereklerden biri jañiltpashlar bolıp esaplanadı. Jañiltpashlar balalar tárbiyasında úlken ról atqarıwınıń tiykarǵı sebebi, ol arqalı bala jaslayınan durıs sóylewge úyrenedi. Sózlerdi aljastırmastan anıq hám tez aytıwǵa baǵdarlanadı. Degen menen, ayırım jaǵdaylarda sóylew barısında shataslıqlar, aljasıqlar boladı. Mine usınday jaǵdaylarda balalardıń tillik kemshiliklerin jónge salıw ushın jañiltpashlardan ónimli paydalanıladı. [1:144-150]

Jañiltpashlardı tez aytıw barısında sózlerdi aljasıp aytıp jiberiw yamasa qáte aytıp qoyıw jaǵdayları ushırasadı. Qayta-qayta jañiltpashlardı yadlap aytıp júriw tildiń tazalıǵına óziniń paydasın tiygizedi. Sol ushında xalqımız balalardıń tiliniń endi shıǵıp kiyatırǵan waqtında durıs sóylewge úyretiw ushın jañiltpash aytıtıratuǵı bolǵan.

Jañiltpashlar qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵınıń quramına kirgizilgen. 100 tomlıqtıń 88-100-tomlıǵı qaraqalpaq naqıl-maqalları, jañiltpashlar hám jumbaqlar sıyaqlıqlarǵa arnalǵan. Olar óz gezeginde janrlıq ózgesheliklerine iye, olardıń basım kópshiligi didaktikalıq mazmunda jazılǵan. Aqıl-násiyat etiwshi mazmunǵa iye bolıp esaplanadı. Olarda mazmunı jaǵınan haywanatlarǵa arnap jazılǵan jañiltpashlar

quraydı. Óytkeni, olar balalar ushın arnalǵanlıǵı sebepli olardı ele de sol jańıltpashlardı yadlawǵa qızıqtırıw ushın qollanıladı.

Jańıltpashlar balalar dúnyası ushın dóretilgen xalıq awızeki dóretpeleri bolıp ol balalardı durıs sóylewge, tilin shınıqtırıwǵa, seslerdi durıs aytıwǵa úyretedi. Sózdi, ondaǵı seslerdi aljaspay, jańılmay durıs hám tez aytıwdı jańıltpash dep ataymız. Q.Maqsetov, Á.Tájimuratovtıń avtorlıǵında shıqqan «Qaraqalpaq folklorı»nda jańıltpashlar óz aldına janr etip berilgen. Onnan soń «Qaraqalpaq jańıltpashları» degen at penen toplam baspadan shıqtı. Bul toplamda qaraqalpaq jańıltpashlarınıń úlgeri keltirilgen. Olardıń tárbiyalıq áhmiyeti, balalar tiliniń rawajlanıwına degen óziniń tásiriniń qay dárejede ekenligi haqqında maǵlıwmatlar bar.

Jańıltpashlardı tez aytıw barısında sózlerdi aljasıp aytıp jiberiw yamasa qáte aytıp qoyıw jaǵdayları ushırasadı. Qayta-qayta jańıltpashlardı yadlap aytıp júriw tildiń tazalıǵına óziniń paydasın tiygizedi. Sol ushında xalqımız balalardıń tiliniń endi shıǵıp kiyatırǵan waqtında durıs sóylewge úyretiw ushın jańıltpash ayttıratuǵın bolǵan.

Jańıltpashlar awızeki sóylew tiliniń ósiwine óziniń tásirin tiygizedi. Onda adamdı jańılıstıratuǵın sózler oǵada kóp. Sózlerdiń qollanıw ózgeshelikleri, seslerdiń bir-biri menen úylesip qollanıwı jańıltpashlardıń kórkemliginiń asıwın támiyinleydi. Ásirese, seslik tárepi menen birge sózlik quramı, yaǵnıy jańıltpash qatarlarında birdey sózlerdiń qollanıwı hár bir sózdiń balaǵa tez qonımlı bolıwın támiyinlew menen bir qatarda onıń sózlerdi jańılsapay aytıwdı úyreniwine óziniń járdemin tiygizedi.

Qosıq qatarlarında birdey sózlerdiń basında yáki aqırında qaytalanıwına qaray anafora hám epifora degen túsiniklerdi ańlatadı. Poeziya yamasa proza tiliniń seslik quramına, onıń túrli-túrli qubılıwlarına *kórkem fonetika* delinedi. Dawıslı hám dawıssız seslerdiń, pátli hám pátisiz buwınlardıń, tıǵınıń (pauzaniń), intonaciyanıń, sózlik hám seslik qaytalawlardıń tiyisli orınlarda qollanıwı kórkem fonetikalıq qubılıslardan.

Kórkem teksttiń seslik dúzilisi kópshilik jaǵdaylarda seslik qaytalawlar arqalı kórinedi. Seslik qaytalawlar súwretlenip atırǵan obyektke (*adam, waqıya, peyzaj h.t.b.*) yamasa ishki sezimlerdi kórkemlep beriwde úlken orın tutadı. Mısalı, qosıq qatarlarınıń aqırındaǵı uyqaslar seslik qaytalawdıń bir túri. Seslik qaytalawdıń bunday túrin ilimde *epifora* dep ataydı. Epiforalar qosıq tekstiniń qulaqqa jaǵımlılıǵın kúsheytedi. Seslik qaytalawlar qosıq qatarlarınıń aqırında ǵana emes, al basında da ushırasadı. Usınday seslik qaytalawlardı jańıltpashlarda da kóplep ushıratıwımız múmkin. Mısalı:

Túyege shok *delinedi*,

Eshkige shek *delinedi*,

Iytke jit *delinedi*,

Adamğa ne *delinedi*? [2:445]

Joqarıda keltirilgen mısalda “delinedi” degen sóz jańıltıpaş qatarlarınıń hámmesinde qollanılğan. Bul sóz bir nárseni aytıw, bir nárseni ataw degen mánini ańlatadı. Jańıltıpaş qatarlarında dál sonday haywanatlardı quwıw ushın ayıtılatuǵın sózlerdiń izine dizbeklesip kelip qollanılıp tur.

Jáne de:

Tap-tap *tamızıq*,

Tamalına *tamızıq*,

Tapı-tapı, *tamızıq*,

Tamalǵıǵa *tamızıq*. [2:448]

Keltirilgen mısaldaǵı “tamızıq” sózi barlıq qatarda teńdey qollanılğan. Itibar berip qarasańız, mısalda keltirilgen sózlerdiń hámmesi dawıssız “t” sesinen baslanıp tur. Hám “tamızıq” sózi de usı sesten baslanadı. Ol ózinen aldın turǵan sózler menen hám seslik hám mánilik jaqtan uyqasıp kelgen.

Shıp-shıp, *shımshıq*,

Shıq-shıq, *shımshıq*,

Shıpıldaydı *shımshıq*,

Shıqıldaydı *shımshıq*,

Shıqıl-shıqıl, *shımshıq*. [2:448]

Bul mısalda da dál sonday qubılıstı kóriwimiz múmkin. mısalda berilgen sózlerdiń hámmesi dawıssız “sh” sesinen baslanǵan. Al, jańıltıpaş qatarlarındaǵı birdey qaytalanıp kelgen “shımshıq” sózi quslar dúnyasına kırıwshi atamanı ańlatadı. Atlıq sóz shaqabına juwap beredi.

Ata da *jaqsı*,

Ana da *jaqsı*,

Túye de *jaqsı*,

Bota da *jaqsı*. [2:445]

“jaqsı” sózi sın-simbattı, sıpattı bildiriwshi kelbetlik sóz shaqabı bolıp esaplanadı. Ol joqarıda keltirilgen mısalda dál sonday mánini ańlatıp tur. Bul sóz jańıltpashtıń barlıq qatarında ónimli qollanılǵan.

Seslerdiń qosıq qatarlarınıń basında qaytalanıwın ilimiy tilde *anafora* yamasa birgelkili baslanıw dep júritedi. Anafora qosıqtıń tásirshenligin (emocionallıǵın) támiyinlew ushın qollanılatuǵın kórkem usıl. Anafora sózlerdiń intonaciyasın kúsheytiw menen birge ırǵaqa da tásir jasadı. [3] Mısalı:

Balta zárúr me?

Balǵa zárúr me?

Balta da kerek.

Balǵa da kerek. [2:444]

Mısal qatarlarında eki sóz yaǵnıy “balta” hám “balǵa” sózleri qollanılǵan. Bul sózler kúndelikli turmısta qollanılatuǵın qural-jaraq mánisin ańlatadı.

Esiktiń aldında toǵız telegen arba,

Toǵız telegen arbanıń basında

Toǵız ala ǵarǵa,

Tomaǵalı ala ǵarǵa ma?

Tomaǵasız ala ǵarǵa ma?

Tomaǵalı bolsa da tomaǵalamay ma?

Tomaǵasız bolsa da tomaǵalay ma?

Tomaǵasız bolsa, men tomaǵalamay,

Kim tomaǵalaydı? [2:437]

Bul mısal qatarlarında berilgen “tomaǵalı” hám “tomaǵasız” sózleri jańıltpashtıń hár bir qatarınıń basında qollanılıp kelgen. Birde tomaǵalı dep berilgen bolsa, ekinshisinde tomaǵasız dep qollanılǵan. Bunday ózgeshelikler jańıltpashtı aytıp atırǵan balanıń tiliniń durıs hám aljasıqsız tez sóylewine járdem beredi. Ekinshi tárepinen bolsa, jańıltpash aytıwshısın sózden aljastırıw ushın da qollanıladı. Birde bunday

özgешelik qosıqtıń yáki qanday da bir lirikalıq shıǵarmanıń aqırında da qollanılıwı múmkin.

Qırda qırq qırǵawıl,

Qırıq qırǵawıldıń ishinde,

Qırıq jıl qısır qalǵan,

Qıslay qırmandı qıslaǵan,

Qızıl, qıl quyrıqlı qırǵawıl. [2:437]

Mısaldaǵı qırıq sózi san mánisin ańlatadı. Ol qaraqalpaq til iliminiń morfologiya tarawında úyreniletuǵın sanlıq sóz shaqabına misal bola aladı. Sanlıq sóz shaqabı matematikalıq birlikler esaplanǵan sanlardı bildiredi. Joqarıda jańıltpashtıń ekinshi hám úshinshi qatarında birdey *qırıq* sóziniń qaytalanıwın anafora dep ataymız.

Juwmaq retinde sonı aytıw ótiw kerek, jańıltpash qatarlarınıń basında hám aqırında birdey sózlerdiń qaytalanıwı onıń izinde keletuǵın sóz benen úylesiwi hám balanı aljastırıw arqalı onıń pikirdi qalay qabıl etetuǵını, durıs aytıwdı qalıplestiriwge xızmet etedi.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR

1. Maqsetov Q., Tájimuratov Á. Qaraqalpaq folklorı. Nókis. 1979-jıl.Q144-150-betler .
2. Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar. Nókis. «Ilim». 2015-jıl.
3. Убайдуллаев К. Хэзирги заман қарақалпақ тили. Фонетика. -Нөкис, 1965
4. Қарақалпақ фольклорындағы мал шаруашылығы лексикасы А Гулжахан Эл аралық Алтай элдери симпозиуму VIII. Абстракттар, 2019
5. Стилистическое использование соматических фразеологизмов в поэзии И. Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Вестник Челябинского государственного университета, 15-19, 2018
6. Түркий тиллеринде фразеологизмлердиң изертлениўи.« А Гулжахан Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб масалалари: ривожланиш истиқболлари, 2018
7. Айназарова, Г., & Алламбергенова , Г. (2016). АДЪЕКТИВЛИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР ҚУРАМЫНДА КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ ЖУМСАЛЫҰЫ . ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 32(3),

131–133.

извлечено

от

<https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/839>

8. Алламбергенова, Г. (2017). И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА АДЪЕКТИВ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ СТИЛЬЛИК ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ . ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 35(2), 153–155. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/1008>
9. И. Юсупов шығармаларында фразеологизмлер менен психологиялық халаттың берилиўи. Ilim ha'm ja'miyet A Guljahan No'kis 1, 16-17, 2017
10. Алламбергенова , Г. (2016). ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНДЕГИ СИНОНИМИЯ (И.Юсупов шығармалары мысалында). ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 33(4), 119–122. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/905>
11. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң көркемлеў кураллары хызметинде қолланылыўы А Гулжахан Актуальные вызовы современной науки. VI Международная научная конференция, 2016
12. Юсупов асарларида синоним фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши АИ Гулжахан Ilm sarchashmalari. Urganch 6, 71-75
13. Фраземалардың узуал стильлик функцияларда қолланылыўы Мумтоз адабиёт ва жамиятни маънавий янгилаш масалалари» А Гулжахан Халқаро илмий, 2017
14. Выражение психологических состояний посредством фразеологизмов в произведениях И. Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Российская тюркология, 58-64, 2018
15. Юсупов поэзиясында соматикалық фразеологизмлердиң стильлик қолланыўы АИ Гулжахан Ilim ha'm ja'miyet. No'kis 4, 11-13

Internet saytlari

Ziyo.net

Google.uz

